

УДК 947.084

О.А. Бундак

РЕАНІМАЦІЯ ЧИ СТВОРЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917 РОЦІ

У статті здійснено спробу показати процес та причини, які призвели до відновлення діяльності Всеросійського Селянського Союзу в 1917 році, після тривалої 10-річної перерви.

Ключові слова: *Всеросійський Селянський Союз, суспільно-політична організація, селянство, політична сила, з'їзд, комітет, ради селянських депутатів, Тимчасовий уряд.*

В статтє предпринята попытка показать процесс и причины, которые привели к возобновлению деятельности Всероссийского Крестьянского Союза в 1917 году, после длительного 10-летнего перерыва.

Ключевые слова: *Всероссийский Крестьянский Союз, общественно-политическая организация, крестьянство, политическая сила, съезд, комитет совета крестьянских депутатов, Временное правительство.*

This paper attempts to show the process and reasons that led to the reactivation of the All-Russian Peasants' Union in 1917, after a long 10-year absence.

Key words: *All-Russian Peasant Union, socio-political organization, peasants, political power, the Congress, committee, board of peasant deputies, provisional government.*

У дослідженні вузлових питань політичної історії України початку ХХ ст. вагоме місце займає питання політичних утворень, які відіграли значну роль у консолідації політичних сил суспільства. На наш погляд, до їх числа слід віднести і Всеросійський Селянський Союз, період існування і діяльності якого припадає на 1905 – 1930 рр. ХХ ст. Адже досі дискусійним в історичній літературі залишається питання щодо типології Всеросійського Селянського Союзу. Ряд дореволюційних та радянських дослідників називали його політичною партією. Ми вважаємо, що з врахуванням специфіки програмних засад та діяльності ВСС, його потрібно віднести до громадсько-політичних організацій селянства. Саме такої точки зору дотримувався і голова Всеросійського Селянського Союзу С. Мазуренко.

Метою нашої розвідки буде спроба дати відповідь на питання, яке є полемічним в сучасній українській та зарубіжній (російській) історіографії: Чи ВСС 1917 року був зовсім новою селянською громадсько-політичною організацією, об'єднанням чи «реанімовано селянською організацією 1905-1907 рр.»?

Зрозуміло, що автор не претендує на однозначне і позитивне сприйняття її позиції. Адже дана робота є історико-політологічною, і ми керувалися думкою про те, що на сучасному етапі розвою наукових досліджень в нашій державі, однією з основних умов вироблення нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення актуальних проблем історії України, в тому числі й її політичних аспектів, є відмова від будь-яких наукових претензій на створення єдиних універсальних засад історичного пізнання. «Будь-яка наукова теорія, котра базується на аналізі та узагальненні історичної дійсності, має певне раціональне зерно і, таким чином, робить певний внесок у розвиток суспільно-наукової думки», - зазначав у цьому зв'язку відомий російський історик, академік РАН І. Ковальченко. Власне тому, ми використовували, в основному першоджерела - наукові розвідки безпосередніх учасників подій, які, можливу в силу історичних перипетій, не завжди адекватно оцінювали ситуацію. Проте лише в процесі послідовного та скрупульозного відтворення подій, науковці здатні претендувати на історично правомірне відтворення тогочасних реалій суспільно-політичного життя, а саме - характеристику діяльності ВСС в період революційних потрясінь 1917- 1921 рр.

Сучасний рівень досліджень з історії політичних партій, організацій та об'єднань в Україні дає можливість підійти до проблеми комплексно, розглядати діяльність останніх як взаємопов'язану систему в широкому історичному контексті. Саме тому аналіз партійно-політичних угруповань України у ХХ ст. з позицій багатоваріантності та альтернативності, комплексного інтегрального підходу відповідає принципам новітньої методології історичних досліджень, застосування яких відкриває можливості досягнення більш високого теоретичного рівня осмислення суті політичних явищ та процесів тогочасної української дійсності.

Історіографія проблематики Всеросійського Селянського Союзу є доволі різноманітною. Перші праці з даного питання були написані сучасниками тих подій: С. Блекловим, В. Громаном, С. Стечкіним (Н. Строевим), П. Маревим, Б. Веселовським, П. Масловим, які висвітлювали умови створення ВСС селянами Московської губернії в травні 1905 р., перебіг та рішення Установчого і Делегатського з'їздів ВСС, керівних органів Союзу [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Регіональний аспект діяльності ВСС в Україні розкривається у роботі, що побудована на аналізі соціологічного опитування, проведеного Вільним економічним товариством. У відповідях на запитання анкети наводилися приклади безпосередньої діяльності організацій Селянського союзу в Україні [7].

В радянський період історіографія продовжувала висвітлювати питання, пов'язані з діяльністю центральних органів Союзу в роботах Л. Троцького, Ф. Кретьова, Н. Карпова, П. Першина, І. Дроздова, М. Свідзінського, Л. Іванова, Є. І. Кирюхіної, В. Гармизи [8; 9; 10; 11; 12]. Серед сучасних дослідників слід відмітити О. Федькова, В. Вовковинського, І. Омелянчука, М. Яременка, В. Магася які досліджували різнобічні проблеми створення, діяльності та відносинам ВСС з різними політичними партіями [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20]. Організаційна та практична робота з відновлення ВСС у 1917 р. характеризується в працях С. Мазуренка, П. Пономарьова, тощо [21; 22; 23; 24].

Проте, на нашу думку в сучасній історичній науці немає спеціального ґрунтовного дослідження питання, що стосується діяльності ВСС в 1917 -1930-х рр. Звичайно, беручи до уваги наукові розвідки зарубіжних дослідників, таких як - А. Курьонішев [25], Д. Колесніченко [26; 27], О. Ісхакова [28], що частково проливають світло на заявлену проблему, дане питання залишається відкритим і потребує додаткового дослідження. І як зазначала Д. Колесніченко «... дослідження... не закриває дорогу іншим дослідникам, оскільки історія ВСС... це велика макропроблема, вирішення якої вимагає зусиль багатьох дослідників. Я зробила в цьому напрямку те, що змогла, і сподіваюся, що робота з історії ВСС буде продовжена іншими вітчизняними та зарубіжними дослідниками» [27, с. 15-16].

Причини відновлення діяльності ВСС у 1917 р. були ті ж, що привели до його створення в 1905 р. «Дійсно тяжке становище селянства, внаслідок малоземелля, непосильних податків та зборів зі сторони влади, неграмотності населення, його безправ'я, не може бути виправлено теперішнім урядом. Для досягнення всіх намічених благ для народу і надалі до зрівняння селянства з іншими соціальними станами утворюється Всеросійський Селянський Союз» [29, с. 12].

Статут ВСС 1917 р., підтвердивши спадкоємність та наступність, визначив мету Союзу, як: «повсюдну організацію громадян селян, як трудового землеробського населення, для організованого волевиявлення, організованого захисту його інтересів і прав для просвіти та виховання» [24, с. 30].

ВСС, з початком нової революції, постає не лише як відроджена та реанімовано суспільна селянська та інтелігентська сила, але і як масовий прояв прагнень до змін та вирішення злободенних проблем.

Російський дослідник А. Курєнішев називає таку велику 10-річну перерву або зникнення ВСС, загадкою цієї організації. «Пояснити відсутність Селянського Союзу в суспільному житті Росії лише репресіями, анти демократичністю третьочервненої монархії навряд чи правомірно. В той же час під керівництвом тих же політичних діячів великого розвитку

досягає кооперативний рух. Не дивлячись на умови військового часу царська влада була змушена допустити діяльність багатьох інших суспільних організацій. Останні слугували засобом консолідації опозиційних сил і сприяли формуванню зародкових форм майбутньої революційної влади. Селянського союзу ми серед цих опозиційних організацій не бачимо» [25, с. 12].

Зрозуміло, що в умовах військового стану (йшла перша світова війна) та революційних подій 1917 р., надзвичайно важливим для всіх суспільно-політичних сил, як Тимчасового уряду, так і інших претендентів на владу, було питання щодо позиції основної маси населення держави - селянства, в подіях, які відбувалися. Підтримка селянством будь-якої політичної сили мала відіграти вирішальну роль в подальшому розвитку подій в країні. А тому відновлення діяльності ВСС було нагальною потребою. Складно однозначно сказати, що це відновлення відбулося з ініціативи чи самого селянства безпосередньо, чи його стимулювали інші політичні сили – уряд, інтелігенція, представники різних політичних партій, представники Закордонного Бюро ВСС. Проте основне завдання, яке не було вирішене в період першої революції і залишалося актуальним в 1917 р. – наділення селян землею та ліквідація приватної земельної власності. З огляду на те, що окрім земельного питання слід було вирішити ще ряд супутніх питань: переможно завершити війну, реорганізувати центрально-бюрократичну систему управління, утвердити перемогу революційно-демократичного уряду. А це неможливо було без підтримки селянства.

І знову звернулися до ВСС, як до найбільш апробованої форми організації трудового селянства. Склад учасників даного об'єднання був надзвичайно різноманітний. Як і в першій період свого утворення та існування, до складу ВСС входили представники селянства, інтелігенції, духовенства, різних політичних партій та ліберально налаштованої буржуазії.

Е. Шагін, досліджуючи питання щодо відновлення діяльності ВСС, наголошує, що «під прапором Селянського союзу влітку 1917 р. в країні склались і діяли об'єднання, в крайньому разі, трьох типів: а) об'єднання, що були дочірними організаціями партії соціалістів-революціонерів; б) організації, які претендують на роль самостійних політичних селянських партій; в) місцеві відділення ВСС, які притримуються статусу позапартійних організацій і підпорядковуються центральному органу цього союзу – головному комітету» [30, с. 50].

Тимчасовий уряд не заважав ні відродженню ВСС, ні створенню рад селянських депутатів, оскільки сподівався зустріти в цих організаціях підтримку для себе і противагу революційним комітетам робітничих і солдатських депутатів [21, с. 12].

Напередодні скликання з'їзду, було утворено Головний організаційний Комітет, який мав існувати до скликання з'їзду в Москві влітку 1917 року. До його складу входили: представники із співробітників і Центрального бюро Сприяння і Петроградського обласного бюро; виборні від комітету, що виник в Петрограді після двох мітингів; представників Московської установчої організації і Петроградських кооперативів: В.І. Анисимов, В.Ф. Краснов, С.В. Курнинь, А.П. Левицький, С.П. Мазуренко, А.Н. Мішин, А.І. Пересь, О.І. Смирнов, А.Л. Тітов, Ф.З. Чембулов, М.Е. Шатерников, і в Петрограді – Є.Д. Бредись, Л.Л. Беклешов, В.І. Дзюбинський, Д.І. Мінаєв, С.Н. Міклашевський, Н.В. Чайковський, С.П. Пасечний, А.В. Пешехонов, А.Ф. Сталь [24, с. 4]. Засідання цього комітету відбувалося по чергово – то в Москві, то в Петрограді. Основним завданням організаційного Комітету ставилось – сприяти організації селянства на місцях. Серед заходів, з допомогою яких передбачалась робота з селянами, визначались наступні: випуск листівок, закликів, літератури для бажаючих; відрядження працівників на місця; сприяння встановленню зв'язків між організаціями, що виникають на місцях [24, с. 5].

Сама організація з'їзду зустрілася з багатьма перешкодами з метою розколу селянства на два табори. Зокрема перехоплювалися запрошення на з'їзд, не передавались за відповідною адресою (залишали в повітовій раді, передавали есерам і т.д.). Наприклад в Курган переслали запрошення і воно потрапило до адресатів, а в Іркутську - залишили в губернській раді

спеціально, щоб селяни не спорядили своїх делегатів на з'їзд. В Омську листа передали до рук виконкому ради селянських депутатів, які, в свою чергу, передали його есерам, а не адресатам [24, с. 7]. Окрім того, багато делегатів, навіть доїхавши до Москви, повернулися додому ні з чим. По місту були розклеєні оголошення до делегатів Всеросійського селянського з'їзду. Щоб вони, як тільки-но прийдуть до Москви, прийшли на аудієнцію до генерал-губернатора. А там, відповідно «оброблялись», і відразу ж поверталися додому, будучи впевненими, що з'їзду не буде.

Проте не дивлячись на різноманітні перешкоди, III з'їзд ВСС відбувся з 31 червня по 6 липня 1917 року у Москві. «31 червня 1917 року в Москві відкрився з'їзд Селянського Союзу, який відразу протиставив себе селянським радам», - пише В.Н. Гинев [31, с. 142].

За свідченням П. Пономарьова, з'їзд був швидше з'їздом соціалістів-революціонерів. 31 червня 1917 року, в перший день з'їзду на ньому були присутні від 170 до 180 представників (загалом в роботі цього з'їзду брали участь 316 представників). За висловлюваннями безпосередніх учасників подій, це були «...всі ці люди, дійсно хлібороби, селяни не за паспортом, а за видом діяльності». Вони представляли 32 губернії: Архангельську, Астраханську, Воронежську, В'ятську, Вітебську, Володимирську, Катеринославську, Костромську, Курську, Калужську, Московську, Мінську, Могилевську, Новгородську, Орловську, Пермську, Пензенську, Полтавську, Подільську, Рязанську, Смоленську, Саратовську, Самарську, Симбірську, Тульську, Тамбовську, Тверську, Томську, Тобольську, Херсонську, Чернігівську, Єреванську, Область війська Донського. Окрім цього були присутні 43 делегати військових частин, від селян-солдат.

З'їзд відкривав С. Курнін. Тимчасовим головою був Е. Строменко (селянин Катеринославської губернії), секретарював – Е. Сафронов (селянин Чернігівської губернії). Окрім того, була висунута пропозиція головувати С. Мазуренку, проте останній відмовився, мотивуючи тим, що 12 років був не був у країні. Була вибрана і мандатна комісія для перевірки та встановлення дорадчого та вирішального голосу.

Протистояння ВСС і Рад знайшло відбиття і в організації роботи з'їзду. 1 серпня, коли розглядалося питання про взаємовідносини ВСС і Ради селянських депутатів, виступило ряд представників з різними повідомленнями. С. Мазуренко з цього приводу зазначав: «З'їзд визнає організації трудового селянства – Всеросійський Селянський Союз та Ради селянських депутатів – вкрай необхідними для завоювання всьому трудовому народу Землі і Волі». Загалом, дебати з приводу даного питання знайшли своє вираження в постанові з'їзду, де мова йшла про співпрацю. «... Селянський Союз візьме на себе керівництво справою і піде на угоду з нашими братами – робітниками, міськими, фабричними і заводськими, залізничними та іншими союзами і радами робітничих, солдатських та селянських депутатів, що захищають інтереси трудящих класів» [24, с. 34]. На з'їзді було зачитано привітання із армії, де наголошувалося, що «...ми вітаємо...але не можемо прибути в силу заборони Тимчасового уряду» [24, с. 13]. До делегатів з'їзду були привітання і від Бессарабського селянського союзу.

З'їзд направив телеграму міністру - голові А.О. Керенському з наступним текстом: «З'їзд ВСС в Москві вітає Тимчасовий уряд, просить його твердо стояти на сторожі завойованої народом волі і обіцяє йому повну підтримку з боку організованого трудового селянства на шляху до скликання Установчих зборів, які вирішать всі питання, пов'язані з землею та волею». В діючу армію, на ім'я верховного головнокомандувача, було направлено наступне послання: «З'їзд Всеросійського Селянського Союзу відсилає свої сердечні вітання рідній армії, закликає її твердо стояти за російську землю і нашу молоду свободу. Заприсягаємося підтримати армію всіма своїми силами і всіма набутками» [24, с. 13].

Доволі специфічним питанням, яке потребує більш ґрунтовного вивчення, є питання про взаємовідносини ВСС з іншими політичними партіями та організаціями. Адже революційні події 1917 р. ініціювали вихід з підпілля існуючих та утворення нових політичних партій, об'єднань та організацій, які прагнули бачити своїм союзником селянство. Найвагомішу роль

у розглядуваний період відігравали ради робітничих та солдатських депутатів, що були створені в період першої революції. Певний вплив на діяльність селянської організації мали есери, яким однак не вдалося підпорядкувати собі ВСС.

Представники народно-соціалістичної партії, утвореної в результаті об'єднання з представниками трудової групи Державної думи в 1917 р., досягли кращого результату. «На противагу радам селянських депутатів енеси спробували створити іншу масову селянську організацію Селянський Союз. Це була спроба відродити формально безпартійне «професійне» об'єднання селян, яке існувало в період революції 1905 року.», - пише В. Гинев [31, с. 142]. Згідно висновків А. Курьонішева, саме представники Трудової народно-соціалістичної партії були ініціаторами відновлення ВСС у 1917 році [25, с. 248].

Подальший розвиток подій в країні суттєво залежав від вирішення земельного питання. ВСС ставив за мету проголошення землі загальнонародною власністю, але остаточне вирішення питання щодо проведення повної аграрної реформи відкладалося до скликання Установчих зборів. «По аграрному питанню з'їзд висловив побажання, щоб усі приватновласницькі землі, нарівні з монастирськими та удільними, перейшли у власність держави, яка повинна наділяти землею трудящих» [22, с. 18]. «Земля повинна бути надана лише тому, хто буде її обробляти своєю власною працею і силами своєї сім'ї, не наймаючи робітників, але не більше того, скільки йому буде належати на чоловічу душу по трудовій нормі, яка потрібна для забезпечення і утримання сім'ї. Земля повинна бути розподілена по кількості членів сім'ї обох статей і знаходитися в безоплатному користуванні, поки на ній ведеться господарство... Новий земельний лад повинен бути вироблений на Установчих зборах і відповідати всьому різноманіттю місцевих умов, які точно досліджені» [24, с. 32].

Тимчасовий уряд, здійснив певні кроки, але половинчасті, у вирішенні даного питання. 21 квітня 1917 р. було створено Головний земельний комітет, куди ввійшли представники ВСС (в кількості 3 осіб) і місцевих земельних комітетів. Проте передача землі урядом в руки земельних комітетів не могла задовільнити селянство, яке прагнуло мати останню у власному користуванні. Окрім того, така дія уряду посилювала протидію зі сторони приватних земельних власників. І різні політичні сили подавали різні проекти та варіанти вирішення даного питання.

ВСС в умовах політичної нестабільності та війни міг допомогти селянам повністю ліквідувати поміщиків та інститут приватної власності. Але цього боялася офіційна влада і намагалася всіляким чином цьому перешкодити. Адже «...Нині рух (селянський – О.Б.) створено зверху...» [25, с. 246]. «...цей рух фактично направляє не до найшвидшого захоплення, а до поступової ліквідації поміщицьких помість...» [24, с. 347]. Загалом активну діяльність ВСС в 1917 р. проявляв, як правило, на тих територіях, що і 1905 р. Зонами його впливу залишалися Московська, Катеринославська губернії, область війська Донського та Сибір [30, с. 51].

З огляду на все вище сказане, можна зробити висновок, що в умовах революційних подій 1917-1921 рр., ВСС, як і ряд інших політичних партій, громадсько-політичних організацій та об'єднань, отримав можливість вийти з підпілля та розгорнути свою діяльність. Прагнення правлячого уряду та різних політичних сил завоювати довір'я селян та заручитися їх підтримкою, зумовило перебування в лавах ВСС представників різних соціальних прошарків та політичних партій тогочасного суспільства. Популістські гасла, лавірування, завуальовані обіцянки та їх невиконання – ось те, з чим стикнувся ВСС у період свого нового народження. На нашу думку дане питання потребує додаткового наукового розгляду і стане предметом подальших дискусій.

Джерела та література

1. Блеклов С. Крестьянский союз / С. Блеклов // Право. - 1905. - № 38. - С. 3142-3153.
2. Громан В. Всероссийский крестьянский союз // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. Вступ. ст.

- В. Громана / В. Громан. - Ростов: Новый мир, 1905. - С. 3 - 33.
3. Строев Н. Исторический момент / Н. Строев. - СПб: Издательство О. Н. Поповой, 1906. - Ч. 2. Крестьянский съезд. - 2007. - 90 с.
 4. Марев П. Политическая борьба крестьянства / П. Марев // Борьба общественных сил в русской революции. - М., 1907. - Вып. 3. - С. 63 - 136.
 5. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906) / Б. Веселовский. - СПб: Зерно, 1907. - 174 с.
 6. Маслов П. Крестьянское движение в России в эпоху первой революции / П. Маслов. - М.: Мир, 1924. - 232 с.
 7. Аграрное движение в России в 1905-1907 гг. - СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1908. - Ч. II. - 545 с.
 8. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. - 1928. - № 6. - С. 141-168.
 9. Иванов Л. М. Революция 1905 - 1907 гг. на Украине / Л. М. Иванов // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. Сб. статей. - М., 1955. - С. 30 - 143.
 10. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. - 1955. - Т. 50. - С. 95 - 141.
 11. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году. / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского гос. пед. инс-та им. В. И. Ленина. - Киров, 1956. - Вып. 10. - С. 83 - 57.
 12. Гармиза В. В. Рост политического сознания русского крестьянства в период революции 1905-1907 годов. Всероссийский крестьянский союз (Несколько полемических заметок) / В. В. Гармиза // История СССР. - 1986. - № 6. - С. 135 - 141.
 13. Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906-1907 рр. / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 2003. - Т. 11. - С. 152 - 160.
 14. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія / О. М. Ф. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. - 248 с.
 15. Вовковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Вовковинський // УІЖ. - 1999. - № 3. - С. 63 - 74.
 16. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914): Монография / И. В. Омелянчук. - К.: МАУП, 2007. - 744 с.
 17. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861-1916 рр.): Монографія / М.Ф. Яременко. - Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. - 366 с.
 18. Магась В. О. Соціальне обличчя Всеросійського селянського союзу / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 25-26 березня 2009 року). - Житомир, 2009. - Ч. 1. - С. 294 - 296.
 19. Магась В. О. Ідеологія та програмні засади Всеросійського Селянського союзу / В. О. Магась // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Київ-Хмельницький, 2005. - Вип. 32. - С. 134 - 141.
 20. Магась В. О. Всеросійський селянський союз і Партія соціалістів-революціонерів в період Першої російської революції / В. О. Магась // Наукові праці студентів іст. ф-ту Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. - Кам'янець-Подільський, 2004. - Вип. 1. - С. 90 - 96.
 21. Мазуренко С. Крестьянство в 1917 году / С. Мазуренко // Пути Революции. - 1917-1927. - № 1 (10). - С. 7- 32.
 22. Мазуренко Бр. Всероссийский Крестьянский Союз. Перед судом истории / Братья Мазуренко / Под ред. Б Председателя ВКС Семена Мазуренко. - Полтава: 1-я Советская типография. - 1926. - № 11-12. - 36 с.

23. Мазуренко С. Партии и крестьянство в 1905 году / С. Мазуренко // Пути Революции. - 1926. - № V-VI (8-9). - С. 14-30.
24. Пономарев П.Ф. III Всеукраинский Крестьянский Съезд в Москве 31 июля – 6 августа 1917 г. В изложении участника съезда – члена Временного областного Комитета Крестьянского Союза в г. Кургань и члена ГКВКС П.Ф. Пономарева. - Кургань: Типография Народной Газеты. - 1917 г. - 36 с.
25. Куренышев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А.А. Куренышев. - М.: АИРО–XX; СПб.: Д. Буланин, 2004. - 336 с.
26. Колесниченко Д. А. Трудовики в период первой Российской революции / Диана Алексеевна Колесниченко. - М.: Наука, 1985. - 320 с.
27. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. / Д. А. Колесниченко. - М.: Институт российской истории РАН, 2006. - 310 с.
28. Исхакова О. А. А. А. Куренышев. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. М. АИРО-XX; СПб. Д. Буланин. 2004. 336 с. / О. А. Исхакова // Вопросы истории. - 2005. - № 3. - С. 168 - 171.
29. Мазуренко С. От «черного передела» до коммунистической партии / С. Мазуренко // Пути Революции. - 1926. - Кн. II-III (5-6). - Год издания второй. - С. 5 - 27.
30. Щагин Э. М. Революция, власть, политические партии и судьбы всекрестьянской организации в России / Э.М. Щагин // Власть и общественные организации в первой трети столетия. М. - 1993.
31. Гинев В.Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. / В. Н. Гинев. - Л.: Наука. - 1977. – 294 с.